

І. І. Пампура, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії психологічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ Державного науково-дослідного інституту МВС України

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ТА ЮНАЦЬКОГО ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Розкрито передумови та особливості особистісного самовизначення неповнолітніх. Здійснено аналіз формування ціннісних орієнтацій сучасної молоді.

Ключові слова: підлітковий вік; юнацький вік; особистісне самовизначення; самосвідомість; ціннісні орієнтації.

У сучасній віковій психології підлітковий і юнацький вік визначаються як перехідні періоди від залежного дитинства до відповідальної і самостійної дорослості. Цей досить тривалий етап (від 11–12 до 24–25 років) супроводжується віковими кризами і пов'язаний з важливими змінами у структурі особистості підлітків та юнаків.

Підлітковий вік – це період статевого дозрівання, паралельно з яким досягають зрілості й інші біологічні системи організму. В соціальному аспекті підліткова фаза є продовженням первинної соціалізації.

Юнацький вік – це етап закінчення фізичного дозрівання, завершальний етап первинної соціалізації. Перед юністю постає завдання соціального й особистісного самовизначення, орієнтування і визначення свого місця в дорослому світі.

Центральною лінією психічного розвитку особистості в ранньому юнацькому та підлітковому віці вважають становлення готовності до життєвого самовизначення (Л. Дубровіна, В. Толстих, І. Кон та ін.). Розвиток цього інтегрального психічного новоутворення передбачає особистісне зростання, а також формування індивідуальності як особливої психічної структури.

У зарубіжній психології як аналог поняття “особистісне самовизначення” виступає категорія “психосоціальна ідентичність”, розроблена і введена в науковий обіг американським вченим Еріком Еріксоном. Цей вчений розглядав ідентичність за двома аспектами: 1) єдність органічного та індивідуального

компонентів (єдність фізичного зовнішнього образу, задатків, тотожності, автентичності і цілісності людського індивідуального буття); 2) соціальний компонент (групова ідентичність – входження особистості у різні спільноти; психосоціальна ідентичність – відчуття людиною значущості свого буття для суспільства) [1].

Кожен з названих аспектів ідентичності має позитивний (яким має бути індивід з погляду соціального оточення) і негативний (те, яким він не має бути) полюси. У протиборстві цих полюсів і формується ідентичність. Для позитивного розвитку людини необхідне переважання позитивної ідентичності над негативною.

Складності, що виникають під час формування особистості неповнолітнього, можуть бути підставою для виникнення відхилень в розвитку і формування неадекватної поведінки.

Надзвичайно важливим напрямом розвитку готовності до життєвого самовизначення особистості є вибір професійного майбутнього, тобто професійне самовизначення. Саме в цьому напрямі здійснюється самоактуалізація особистості, її особистісне зростання.

Цей складний акт самовизначення є вирішальним чинником у виборі способів розв'язання тих чи інших життєвих проблем. Процес самовизначення відбувається у кілька етапів, зокрема, формування відповідних переконань, принципів, ціннісних орієнтацій та мотивації і, як результат, завершується досягненням стабільного становища тією чи іншою сферою соціального життя.

Виникнення феномена самовизначення пов'язується з розвитком самосвідомості: від усвідомлення себе, до утвердження у світі дорослих і потім переходу до нового рівня, що характеризується почуттям відповідальності.

Особистісне самовизначення – це процес активного визначення молодою людиною свого місця у системі суспільних відносин, побудова життєвої перспективи особистості. На його основі формуються інші види самовизначення (професійне, громадське, творче, колективне тощо). Крім того, особистісне самовизначення виступає чинником регуляції діяльності підлітка.

Особистісне самовизначення визначається як інтегруючий компонент, що дозволяє знайти своє місце в суспільстві, на основі особистісно-вироблених цінностей і смислів. Це, перш за

все, процес активного визначення людиною свого місця в системі суспільних відносин, що має ціннісно-смыслову природу, й являє собою побудову життєвої перспективи та вироблення індивідуальної “філософії життя”. У розвиток цього, особистісне самовизначення має конкретні рівні: самосприйняття, рефлексія, самооцінка, самоутвердження, розвиток соціальних мотивів і формування особистісного смислу.

Особистісне самовизначення передбачає перетворення внутрішньої позиції неповнолітніх у сталу життєву позицію [2].

Водночас виникнення самовизначення можливе за умови певного рівня розвитку самосвідомості, що є важливим психічним новоутворенням завершення підліткового та початку юнацького віку. Вияв здатності підлітка до внутрішнього діалогу, основна ознака юнацької самосвідомості. Такий її стан базується на основі об'єктивних та суб'єктивних передумов, які, у свою чергу, виступають передумовами особистісного самовизначення юнака. До особливостей самовизначення неповнолітніх слід віднести брак довіри і взаєморозуміння, нерівномірну підготовленість до участі в соціально необхідній діяльності та слабка підготовка до реалій життя в цілому. Поява внутрішньої потреби у формуванні певної смислової системи, розвиток ціннісно-орієнтаційної діяльності та почуття відповідальності, стабілізація та ієрархізація мотиваційної сфери підлітка складають суб'єктивну сторону передумов особистісного самовизначення особистості в такому віковому періоді.

У наукових працях, присвячених підлітковому і юнацькому віку (А. Баллон, Ф. Пиген, В. Смірнов, Л. Виготський, Д. Ельконін, Л. Божович, А. Петровський, Д. Фельдштейн, І. Дубровіна, В. Мерлін, І. Кон та ін.), показано, що:

у підлітковому віці центральним новоутворенням є самосвідомість, що має в цей період соціалізований характер: підліток разом з усвідомленням себе усвідомлює своє призначення. Можливості власної реалізації. На цьому етапі зумовленість соціального розвитку визначається особливостями діяльності, що має два аспекти: предметно-практичний і засвоєння людських відносин (Д. Ельконін, Д. Фельдштейн);

в юнацькому віці центральним новоутворенням є особистісне самовизначення, якому відповідають соціальна активність, що має характер багаторазових і часто суперечливих проб, та

система особистісних смислів і значень, що розвивається. На такому етапі закріплюються загальні інтегральні зв'язки, підвищуючи ступінь урівноваженості, контролю, подальший розвиток отримує мотиваційно-потребна сфера, причому її розвиток відбувається відповідно до динаміки самовизначення (А. Петровський);

зростає диференціація в галузі самосвідомості, часовий горизонт розширюється та поглиблюється. Включаючи в себе не лише особистісні, але й соціальні перспективи, людина виходить на рівень особистості історичного плану, ставши особистістю для себе.

Прискорюючи або затримуючи виникнення вікових особливостей неповнолітніх, змінюючи форму їх вияву, соціальне середовище не може виключити їх наявності взагалі.

Теоретичне вивчення проблеми становлення особистісного самовизначення неповнолітніх дає підставу стверджувати, що цей процес включає в себе розвиток та становлення особистої системи цінностей підростаючої людини. Формування таких цінностей відбувається у процесі навчання в освітніх закладах різного типу (школі, гімназії, ліцеї, професійно-технічному навчальному закладі), в яких вчитель передає досвід людства, зафіксований у найрізноманітніших формах. Оволодіння цінностями, соціальним досвідом створює всі можливості для молодого покоління брати активну участь у трудовій, суспільно-політичній галузях життєдіяльності, у сімейній сфері. Успішність такої передачі забезпечується за умов, коли суспільні цінності, що передаються, сприймаються, розуміються та приймаються неповнолітніми як такі, що мають значення для них, задовольняють їх власні потреби і не викликають внутрішнього дискомфорту.

Педагогічний процес традиційно розуміється як однобічне збагачення молодого людини інформацією. Однак для успішного здійснення цього процесу впливу з боку лише педагогів недостатньо. Оскільки підліток – це особистість, яка формується, він є не тільки об'єктом соціалізації, але й самосвідомим, творчим суб'єктом життєдіяльності, автономною соціокультурною реальністю, своєрідною субкультурою, яка наділена власною мовою, традиціями, фольклором, функціями, структурою [3].

Вивчення психологічних особливостей формування ціннісних орієнтацій сучасної молоді показав, що юнацтво відчуває нагальну потребу в кваліфікованій психолого-педагогічній допомозі під час особистісного самовизначення. По-перше, зафіксований низький рівень сформованості диференційованої структури ціннісних орієнтацій, свідчить про проблеми у визначенні основних життєвих цінностей та основних засобів їх досягнення. По-друге, орієнтація сучасного юнацтва на особисто значущі цінності (кохання, вірні друзі, щасливе сімейне життя, цікава робота та ін.) переважає інтелектуальні, суспільно значущі цінності. Однак останні відіграють важливу роль у досягненні основних життєвих цілей, пов'язаних з особистим життям індивіда. По-третє, зміщення інтересів неповнолітніх у бік таких проблемних питань, як усвідомлення властивостей власного характеру і на цій основі побудова перспективи життя на майбутнє, взаємостосунків з друзями, батьками, коханими, співставлення результату спілкування з оточуючими, із загальнолюдськими цінностями, свідчить про особливу загостреність ситуації усвідомлення сенсу власного життя і проблем, пов'язаних із самопізнанням себе, своєї індивідуальності.

Формування адекватних уявлень про себе, позитивної самооцінки підлітка – одне з найважливіших завдань педагогів, вихователів, психологів. Адже підліток з негативною самооцінкою схильний майже в кожній ситуації знаходити нездоланні перешкоди, має високий рівень тривожності, гірше пристосовується до шкільного життя, важко розуміється з ровесниками [4].

Варто звернути увагу і на ціннісно-смыслову природу особистісного самовизначення, яка передбачає формування певної системи ціннісних орієнтацій неповнолітнього. Інакше кажучи, активне визначення своєї позиції у ставленні до соціально значущих цінностей, а також місця, яке молода людина займає в суспільстві.

Ціннісні орієнтації (і в цьому полягає їх важлива особливість) є компонентом не тільки свідомості, але й поведінки. Тому ціннісна орієнтація зовсім не обмежується раціональним наданням переваги або вибором тієї чи іншої цінності, вона стає здобутком усього життя індивіда, перетворюється в його переконання, мотиви поведінки.

Основним змістом ціннісних орієнтацій виступають політичні, світоглядні, моральні переконання людини, звички, моральні принципи поведінки. Через це в будь-якому суспільстві ціннісні орієнтації стають об'єктом виховання, цілеспрямовано го впливу.

Специфічну роль у формуванні ціннісних орієнтацій підростаючої особистості відіграють соціальні цінності. У поєднанні з соціальними нормами вони складають єдину ціннісно-нормативну систему регуляції поведінки індивіда, а також виступають як феномени суспільної свідомості. Саме вони набувають для юнака значення цілей, соціальних орієнтирів, мотивують діяльність і дають можливість здійснювати її в певних соціально схвалених межах. Регуляція поведінки неповнолітнього соціальними цінностями має досить загальний характер, на відміну від норм, діапазон застосування яких завжди суворо окреслений. Специфічним є основний соціальний механізм дії цінностей, яким є суспільна думка у формі схвалення або засудження. У свою чергу механізмом дії соціальних норм є, відповідно, правові, економічні і суспільні санкції.

Однак соціальні цінності стають ефективним засобом регуляції поведінки лише в тому разі, якщо вони усвідомлюються юнаком, внутрішньо приймаються ним, тобто є предметом його ціннісних орієнтацій. Соціальні цінності, що культивуються суспільством, мають відповідати потребам та інтересам індивіда, завдяки чому і відбувається процес їх засвоєння, що завершується формуванням відповідних орієнтацій на цінності, їх реалізацією в щоденній активності.

Слід зазначити, що на початку життєвого шляху цінності мало усвідомлюються, запозичуються, ґрунтуються на бажаннях, потягах. Пізніше людина виявляє цінності абсолютні, ідеальні, загальні. Усе реальне, знайоме їй вже не влаштовує, не задовольняє: виникає віковий песимізм. Наближення до дорослості є наближенням до реальних, одиночних, конкретних цінностей.

Якщо підліток усвідомлює свою дорослість і прагне ствердитись у світі дорослих, то новий рівень його самосвідомості характеризується почуттям відповідальності за свою поведінку, здатністю до самовизначення. Становлення системи ціннісних орієнтацій, вибір життєвого шляху і планів складає головний

акумулюючий момент формування самосвідомості неповнолітніх [5].

Аналіз психолого-педагогічних досліджень показує, що виховання на основі засвоєння певних цінностей є головним напрямом у формуванні особистості, її духовного світу й духовної культури.

Важливим аспектом становлення особистості юнака є зміни в його мотиваційній сфері: виникає певна ієрархія мотивів. За змістом на перше місце висуваються мотиви, пов'язані з життєвими планами молодого людини, її намірами щодо майбутнього. За механізмом дії мотиви у старшому віці є не безпосередньо діючими, а такими, що виникають на основі свідомо поставленої мети. Мотиваційна сфера опосередковується світоглядом і на цій основі є свідомо керованою [6, с. 168].

Досліджуючи проблему розвитку особистості, К. Абульханова-Славська визначила рівні розвитку особистості у плані самовизначення. Так, на вихідному рівні організації життя індивіда особистість ніби не виділяється з перебігу подій життя та змін його умов. На наступному рівні особистість починає виділятися, самовизначатися відносно подій, мінливість індивіда з їх плином припиняється – особистість стає стабільною. На вищому рівні особистість не тільки самовизначається відносно перебігу окремих подій (наприклад, до тих чи інших власних вчинків, бажань), вона самовизначається в ході життя в цілому. Людина починає все більш послідовно і конкретно формувати свою лінію життя, що має власну логіку, не обов'язково таку, що веде до успіху чи задоволення. Усе життя особистість шукає найправильнішої відповіді і все життя її переслідує психологічний стан незадоволеності, який у такому разі є рушійною силою самовдосконалення, самоактуалізації, самопізнання себе та навколишнього світу [7].

Цікаво, що особистісні суперечності молодого людини виражаються не тільки в полярності почуттів та емоцій, але й у суперечливості бажань і прагнень, в безпосередності та непослідовності поведінки. Це свідчить про несталість особистості неповнолітнього, про те, що вона знаходиться на перехідній стадії свого формування. Але успішно подолати цей етап у своєму житті молода людина може з допомогою цілеспрямованих та

систематичних впливів педагогів, психологів, вихователів, батьків, які розуміють її внутрішні проблеми.

Головною особливістю молодіжного віку є почуття дорослості, воно у свою чергу стає і структурним центром формування особистості, оскільки визначає її нову життєву позицію щодо людей, світу, визначає напрям та зміст специфічної соціальної активності, спрямованої на засвоєння нових форм поведінки, опанування нових способів дій. А ця активність, у свою чергу, сприяє засвоєнню норм, вимог, способів поведінки, що панують у світі дорослих. Така життєва позиція і її активність у подальшому розвитку особистості стає орієнтиром під час вибору подальшого життєвого шляху.

Крім того, оскільки динаміка домінуючих у правосвідомості молоді поглядів безпосередньо пов'язана із соціальною, економічною і політичною ситуацією, то і радикальний вплив на цю динаміку, звісно ж у бажаному для суспільства напрямі, можливий лише в контексті конкретних позитивних змін у суспільному розвитку [8].

Цілісний процес розвитку особистості і самовизначення молоді людини нерозривно пов'язані між собою, причому останнє вступає змістовним компонентом морального формування індивіда.

Обов'язковою умовою ефективного формування системи ціннісних орієнтацій неповнолітнього є тісна взаємодія зовнішніх і внутрішніх чинників. Вплив соціальних факторів обов'язково заломлюється через психологічні особливості молоді людини, його готовність сприймати або не сприймати зовнішні впливи, приймати або не приймати соціальні норми, ідеали, вимоги суспільства та ставити їх у ряд особистих переконань, цінностей і, як наслідок, дотримуватись відповідних правил поведінки.

Отже, з урахуванням викладеного можна зробити висновок, що в підлітковому та юнацькому віці провідним центром соціального розвитку особистості є феномен самовизначення. Його виникнення можливе за умови певного рівня розвитку самосвідомості, що є важливим новоутворенням такого вікового періоду.

Список використаних джерел

1. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эриксон Э. ; под ред. Толстых А. В. – М. : Наука, 1996. – С. 11.
2. Шумилин Е. А. Психологические особенности личности старшеклассника / Шумилин Е. А. – М. : Педагогика, 1979. – 152 с.
3. Етнопсихологічні орієнтири сімейного виховання / за ред. Л. Е. Орбан. – Івано-Франківськ : Прикарпатський ун-т, 1996. – 96 с.
4. Пасічняк Р. Ф. Основні фактори становлення самосвідомості індивіда / Р. Ф. Пасічняк // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Прикарпатський ун-т, 1996. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 49–55.
5. Шендрик И. Г. Психологические особенности самоопределения на этапе перехода от детства к взрослости: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія” / Шендрик И. Г. – М., 1989. – 24 с.
6. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. Психологические исследования / Божович Л. И. – М. : Педагогика, 1968. – 464 с.
7. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К. А. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
8. Антонян Ю. М. Несовершеннолетние преступники с акцентуациями характера / Ю. М. Антонян, В. В. Юстицкий. – М. : Наука, 1993. – С. 73.